

tävien opintojen parissa puurtava ottaa Uuden testamentin sanaston ja verbimuodot haltuun sanaston ja tempusavaimen avulla. Kirjassa on myös ällistyttävän paljon materiaalia, josta on hyötyä niille Uuden testamentin jatko-opiskelijoille, jotka tekevät Kreikan kieli ja kirjallisuus-sivuainetta klassillisen filologian osastolla. Kreikan opettajat puolestaan saavat mallin siitä, miten kielioppiasiat esitetään selkeästi silloin kun kohdeyleisö ei ole omaksunut 1800-luvun saksalaisten oppikoulujen latinan perusoppimäärää, vaan opiskellut aikaisemmin ainoastaan nykykieliä.

Teoksen suhde kielioppeihin on jäänyt kaksitahoiseksi. Nikki viittaa Filippiiläiskirjettä avatessaan johdonmukaisesti Lars Aejmelaeuksen *Uuden testamentin kreikan kielioppiin*: indefiniittipronomineista lisää tietoa haluavan tulee kaivaa ilmoitettu pykälä esille koko ajan rinnalla käytettävästä kielioppikirjasta. Kuitenkin Kiilusen Kieliopillinen asiahakemisto sisältää niin paljon kielioppien kanssa päällekkäistä aineistoa, että olisi ehkä ollut mahdollista rakentaa lauseopillinen lukuopas niin, että se viittaakin ensisijaisesti saman kirjan hakemistoon. Toisaalta tekijöiden tarkoitus tuskin oli korvata kielioppikirjaa. Asian voi nähdä niinkin, että lukuopas johdattaa lukijan kieliopin ääreen, joka voi sekin olla uusi tuttavuus. Silti lukija, jota laiskottaa ajatus kahden kirjan käyttämisestä, löytää useimmiten haluamansa helposti aakkosellisesta kielioppihakemistosta viimeistään ristiviitteiden avulla.

Alfasta oomegaan on oiva esimerkki pedagogisesti korkeatasoisesta, opiskelijalähtöisesti rakennetusta oppimateriaalista. Lukemisen iloa lisää kirjan kaunis ulkoasu, joka omalta osaltaan houkuttaa selailemaan teosta ja hankkimaan sen omaan kirjahyllyyn.

KATJA KUJANPÄÄ
TEOL. MAIST., HELSINKI

MICHAEL LIPKA *Roman Gods: A Conceptual Approach. Religions in the Graeco-Roman World 167.* Leiden: Brill 2009. 219 s.

Antiikin kulttuuriin tutustuvalle jumaliin liittyvät tarut tarjoavat paljon kiinnostavaa materiaalia ja mielenkiintoisia kertomuksia. Varsinkin kreikkalaisen pantheonin seikkailut ovat täynnä vauhdikkaita käänteitä ja mielenkiintoisista motiiveista nousevia juonitteluja. Theogoniat eli jumalten synty tarinat kertovat kuohuvista aalloista tai jumalten ruumiinosista alkunsa saaneista antropomorfisista hahmoista, joiden vastuulle kuuluu esimerkiksi tietyistä luonnonilmiöistä, ammateista tai taidoista huolehtiminen. Jotkut jumalista syntyivät, toiset olivat alun perin kuolevaisia, jotka jumalallistettiin palkkioksi urotyöstä tai muusta ansiosta.

Perinteisen roomalaisen uskonnon jumaluudet erosivat monelta osin kreikkalaisista jumalista, joihin liittyvät tarinat ovat suurelle yleisölle tuttuja niin tv-sarjoista kuin oppikirjoistakin. Michael Lipkan tutkimus *Roman Gods* tarjoaa analyttisen lähestymistavan roomalaiseen jumalmailmaan. Lipkan perusteesi on, että käsitteet ja niitä ilmentävät sanat eivät aina käy yksi yhteen. Samoja konsepteja voidaan ilmaista eri keinoin. Esimerkiksi sanat *deus*, *numen* tai *divus* eivät hänen luennassaan kanna lukkoon lyötyjä merkityksiä mukanaan vaan saavat käsitteellisen sisältönsä kontekstista, jossa niitä käytetään. Lipka määrittelee lähestyvänsä historiallista materiaalia deskriptiivisesti etsien käsitteellisiä rajoja termille ”jumala”, jonka määrittelyyn hän ei ole tyytyväinen aiemmassa roomalaisen uskonnon tutkimuksessa.

Teoksen ensimmäinen luku käsittelee jumalaa konstituovia käsitteitä (constituent concepts), kuten tila, aika ja rituaali. Kun esimerkiksi roomalaisten tärkeintä jumalaa, Jup-

piteria, tarkastellaan tällaisten kategorioiden valossa, huomataan että hänet on lokalisoitu useisiin tärkeisiin paikkoihin kaupungissa. Näistä keskeisin on hänen temppelinsä Capitolium-kukkulalla aivan kaupungin hallinnon ytimessä näkyvällä ja arvostetulla julkisella paikalla. Jup-piterin arvostuksesta kertovat niin hänen pyhäkkönsä koko kuin sen arkkitehtuurikin. Pääjumalan jovi-aali hahmo antoi asteikon kaupungin muidenkin pyhäkköjen puitteille. Lipka hahmottelee muutamia kategorioita, joiden avulla jumaluuksia voidaan luokitella sen mukaan palvottiinko niitä omassa pyhäkössään vai oliko jumaluus liitetty esimerkiksi johonkin tiettyyn patsaaseen. Osa jumaluuksista on aikojen saatossa myös yhdistynyt niin, että niitä palvottiin käytännössä yhtenä jumaluutena.

Lipka tekee havainnollisia vertailuja myös teologeja kiinnostaviin ilmiöihin. Hän selostaa, että Jerusalemin temppelin tuhoaminen vuonna 70 jKr. johti siihen, että juutalaisten jumalanpalvelukset menettivät fyysisen kiinnekohtansa ja liturgia alkoi painottua aiempaa enemmän. Hän nostaa esiin myös varhaiskristillisiä apologettoja, joille Jumalan lokalisointi ei näytä olevan kovin keskeistä vaan jopa mahdotonta. Varhaiskristillinen käsitys jumaluuden funktioista ja sen palvontaan liittyvästä tilasta näyttää siis eroavan perinteisestä mallista. Toisin kuin pakanalliset vastineensa, kristilliset riitit ankkuroituivat yleensä tiettyihin tapahtumiin (Jeesuksen kaste, ristiinnaulitseminen tai ehtoollisen asettaminen). Lisäksi ne olivat roomalaisia näytöksiä vaatimattomampia, yksityisempiä ja pienimuotoisempia. Kristilliset rituaalit aiheuttivat myös monia riitoja, kun taas pakanakultit Lipka näkee kultiltaan joustavampina.

Lipkan esitys ei ole erityisen systemaattinen jäsentelyltään, eikä hän juuri huomioi yhtäläisyyksiä, joita varhaiskristillisen liturgian tutkimuksessa on tavallisesti nähty suh-

teessa antiikin kultteihin. Esimerkiksi San Clementen kirkko Roomassa olisi ollut mielenkiintoinen ja kirjaimellisesti monikerroksinen esimerkki tähän yhteyteen.

Kristillisen kultin temporaalinen ulottuvuus rajoittui pitkään sunnuntaihin ja pääsiäiseen, lisäksi palvelus oli pitkään luonteeltaan yksityistä ja ”funktionaalisesti poissulkevaa”. Ensimmäiset varsinaiset kristilliseen käyttöön otetut kirkkorakennukset ovat vasta 200-luvun puolivälistä. Lipkan mukaan tällainen tilaan liittyvä joustavuus koitui kristinuskon eduksi, sillä kultti ei ollut sidoksissa tiettyyn paikkaan eikä vaatinut suuria taloudellisia investointeja. Lisäksi kristittyjen kokoontumisia ei juurikaan häiritty niiden yksityisen luonteen vuoksi. Lipkan mukaan kaikki tämä vaikutti oleellisesti kristinuskon leviämiseen konstantinolaista käännettä edeltävänä aikana. Kristinuskon keskeisistä varhaisista paikoista hän nimeää poikkeukseksi vain pyhän Pietarin haudan Roomassa.

Keisari Konstantinoksen rooli kristillisen tilan tuottajana korostuu Lipkan näkemyksessä vahvasti: vasta keisarin intressit ja resurssit sitoivat kirkon paikalleen ja tekivät siitä julkisen rakennuksen. San Giovanni in Laterano ja Vatikaanin vanha Pietarin kirkko palvelevat esimerkkeinä tästä käänteestä ja kehityssuunnasta. Teesillä on selitysoimaa, vaikka se nähdäkseni kaipaa yksityiskohtaisempaa dokumentointia sekä laajempaa ja systemaattisempaa esitystä.

Teoksen toinen luku paneutuu termin ”jumala” käsitteellistämiseen (conceptualization). Yksi mahdollisuus oli omaksua käsitteitä toisaalta. Esine tai ansioitunut henkilö saatettiin korottaa jumaluudeksi tai tärkeimpien jumaluuksien tiettyjä ominaisuuksia saatettiin palvoa erikseen. Käsitteiden ja käytäntöjen eläessä omaa elämäänsä ne myös syrjäyttivät ja korvasivat toisiansa. Keisarikultti on viimeksi mainitusta kiinnostava esimerkki, sillä se

raivasi itselleen tilaan aiempien tavallanaikaisten kulttien kustannuksella, niiden kuvastoa ja rituaaleja hyödyntäen. Keisarikultti oli tilan suhteen hyvin näkyvä ja tavaltaan mustasukkainen, mikä vaikutti myös kristittyjen elämään. Yhtäältä se raivasi kristityille tilaa, mutta vaati toisaalta heiltä uskollisuutta.

Kolmas luku on Horatiuksen runon *Carmen Saeculare* ja Augustuksen näytöksien suhdetta analysoiva tapaustutkimus. Lipkan mukaan Horatius pyrkii kaikin tavoin hämärtämään rajan kreikkalaisten ja roomalaisten jumalten välillä, mikä näkyy esimerkiksi hänen tavassaan kuvailla näytöksiin liittyviä rituaaleja. Pääjumalten asemesta Horatius kuvailee heitä konstituovien käsitteiden kautta välttäen vieraita ilmaisuja ja esittää kilpailut asetelmaltaan mahdollisimman roomalaisina. Lipkan lukutapa tuo esiin Horatiuksen runon poliittisia päämääriä. Analyysi olisi olennaisesti havainnollisempi, jos runosta olisi esitetty edes yksi suora lainaus.

Kaiken kaikkiaan Lipkan teos olisi voinut olla tekstien suhteen havainnollisempi. Käsitteellisten mallien esittäminen selkein esimerkein olisi parantanut kokonaisuutta. Neljännen luvun sosiaaliset esimerkit tuovat teokseen kuitenkin jonkin verran konkretiaa. Luku valaisee käsitteiden sosiaalista ulottuvuutta kolmen ryhmän kautta: eliitti, vähäosaiset ja naiset. Vaikka jotkut roomalaisista kulteista olivatkin nimenomaan naisten kultteja, Lipka painottaa, että naisten valta uskonnollisten käsitteiden muokkaajina perustui enemmän heidän perhe- ja henkilökohtaisiin suhteisiinsa. Varhaisen Rooman seurakunnan tapauksessa naisten rooli näyttää ohjautuneen yhteiskunnallisesti tavanomaiseen muotoon jo Paavalin Roomalaiskirjeen ja Clemens Roomalaisen kirjeen välissä, mikä näkyy myös pastoraalikirjeissä.

Lipkan mukaan senaatti oli uskonnollisissa asioissa konservatiivinen, sillä perinteinen uskonto toimi

heidän yhteiskunnallisen hyväosuutensa oikeuttajana; tästä syystä kristinuskokaan ei levinnyt erityisen voimakkaasti patriisien parissa vaikka esimerkkejä yläluokan kristityistä toki tunnetaan. Max Weberin ”hyvän onnen teodikean” ohella myös Mika Waltarin romaani *Ihmiskunnan viholiset* havainnollistaa tällaista historian sosiologista tulkintaa. Alaluokkaan kuuluvilla ei vielä keisariajan ensimmäisinä vuosisatoina yleensä ollut mahdollista hoitaa jonkun kultin pappeutta, mutta keskiaikaa lähestyttäessä ja imperiumin hajotessa kristillisen kirkon kleeerukseen siirtymiseen liittyi sosiaalista nousua – varsinkin kun valtiolliset virat olivat yleensä valloittajien kontrollissa.

Lähi-idässä syntynyt kristinuskolevisi ja sai muotonsa Rooman imperiumissa ajanlaskumme ensimmäisinä vuosisatoina. Kristittyjen käsitys ja kirkon opetus Jumalasta muotoutuivat ratkaisevalla tavalla ensimmäisinä vuosisatoina ajanlaskun alun jälkeen. Jumalan käsitettä voidaan myös varhaiskristillisyyden tutkimuksessa lähestyä Lipkan hahmottelemista suunnista ja tutkimukselle on tarjolla aineistoa aina opillisista formulaatiosta liturgiisiin tai kultillisiin näkökohtiin sekä ikonografiasta antiikin lukuisiin jumaltaruihin. Lipkan tutkimus auttaa ymmärtämään, millaisia elementtejä varhainen kristinuskoko omaksui antiikin Roomassa. Teos auttaa ymmärtämään esimerkiksi varhaiskristillisistä ja myöhempääkin marttyyrien kunnioitusta ja pyhimyskultteja venerationeena ja kanonisaationeena. Teos valottaa kiinnostavasti myös kristillisen jumalakuvan suhdetta tilaan. Kotikirkkoista basilikoihin siirtyminen edellytti myös jumalakuvan käsitteellistä työstämistä. Myös jumalallistuminen ja vanhojen käsitteiden uusiokäyttö käyvät hyvin esimerkeiksi antiikin ajattelun konventioista, jotka muokkasivat varhaista kristinuskoa.

Metodisesti arvioituna Lipkan perusteellisessä tuskin on kovin paljon uutta teologeille, jotka ovat jo

pitkään hyödyntäneet historiallis-kriittisiä menetelmiä ja tiedostaneet kontekstuaalisuuden merkityksen. Jumala-käsitteen rajojen kartoittamisessa teologit tai varhaiskristillisyyden tutkijat ovat yleisesti ottaneet tehneet Lipkan tutkimusta systemaattisempaa työtä. Sisällöllisesti *Roman Gods* kuitenkin antaa hyödyllisiä näkökulmia ajanlaskumme alun uskonnollisen miljöön hahmottamiseen.

JOONA SALMINEN
TEOL. MAIST., HELSINKI

KARL-GUSTAV SANDELIN
Attraction and Danger
of Alien Religion.
Wissenschaftliche
Untersuchungen zum
Neuen Testament 290.
Tübingen: Mohr Siebeck
2012. 270 s.

Åbo Akademin emeritusprofessori Karl-Gustav Sandelin on koonnut juutalaisuuden ja varhaiskristillisyyden suhdetta kreikkalaisroomalaisiin uskontoihin käsitteleviä artikkeleitaan kokoelmaksi *Attraction and Danger of Alien Religion*. Varhaisin on julkaistu jo vuonna 1991 ja Sandelin itse kuvaakin tutkimusaiheen käsittelyä pitkään jatkuneeksi projektiksi. Hän myöntää kirjansa esipuheessa, että muutamat artikkelit olisivat mahdollisesti kaivanneet päivitystä.

Antiikin yhteiskunnassa uskonto ja arkinen elämä eivät olleet erillään toisistaan, vaan uskonto lävisti kaikki elämän osa-alueet. Juutalaiset ja kristityt elivät osana aikansa yhteiskuntaa. Teatterissa, kylpylöissä, kouluissa ja poliittisissa tapahtumissa oli aina mukana uskonnollinen aspekti. Näin ensin juutalaisten ja myöhemmin kristittyjen piti määritellä rajansa kreikkalais-roomalaiseen uskontoon harjoittamiseen. Juutalaisille rajojen vetämien on todennäköises-

ti ollut helpompaa pitkän yhteisen historian vuoksi, mutta nuori kristin-usko joutui tekemään suhteen kansa paljon töitä. Tämän todellisuuden pohjalta Sandelin käsittelee artikkeleissaan juutalaisten ja kristillisten kirjoittajien antamia neuvoja muista uskonnoista ja niiden toimintaan osallistumisesta.

Kirja voidaan jakaa kolmeen osaan, joista ensimmäinen käsittelee juutalaisten kirjoittajien näkemyksiä juutalaisten suhteesta kreikkalais-roomalaiseen uskontoon. Toinen osa on omistettu Paavalille ja etenkin ensimmäisen Korinttilaiskirjeen ohjeille, ja kirjan kolmannessa osassa Sandelin tarkastelee juutalaisten ja kristittyjen suhdetta kreikkalais-roomalaisiin uskontoihin.

Ensimmäinen artikkeli "Jews and Alien Religius Practices During the Hellenistic Age" (2006) käsittelee juutalaisten osallistumista hellenistiseen uskontoon Israelin alueella ja diasporassa. Sandelin tuo esille myös selkeitä todisteita juutalaisten osallistumisesta erilaisten yhdistysten toimintaan. Hän nostaa esille Zeno-papyruksen, jossa juutalainen käyttää tervehdyksessä lausetta "paljon kiitoksia jumalille". Asiaankuuluvasti Sandelin kuitenkin huomauttaa, että kyseinen formula oli kirjeissä yleinen ilmaisu.

Toinen artikkeli "The Danger of Idolatry According to Philo of Alexandria" (1991) jatkaa suoraan siitä, mihin ensimmäinen päättyi, ja käsittelee Filonin suhtautumista epäjumalten palvontaan. Artikkelissa on selitetty käsitteitä ja ajan kulttuuria, ja Sandelin myös tarjoaa kreikkalaisille termeille englanninkieliset käännökset.

Kirjan ensimmäisen osan päättävä artikkeli, "Philo's Ambivalence towards Statue" (2001), ei edellytä lukijalta eksegeettistä koulutusta, sillä asioita selitetään tarkemmin auki. Koska sekä toinen että kolmas artikkeli pyörivät samankaltaisten aiheiden ympärillä, niissä on jonkin verran päällekkäisyyksiä. Artikkelissa Sandelin tarjoilee lukijalleen käsit-

telyn lomassa myös yllätyksen: ajatuksen siitä, että myös varhaisessa kreikkalaisessa kulttuurissa on esiintynyt kielteistä suhtautumista kuvien palvontaan.

Kirjan toisen osan neljä artikkelia keskittyvät Paavalin ensimmäiseen Korinttilaiskirjeeseen; näistä kolme on aikaisemmin julkaistuja. Kaksi ensimmäistä käsittelevät samaa kohtaa Paavalin Ensimmäisestä kirjeestä korinttilaisille, jossa Paavali käsittelee seurakuntalaisten suhdetta muihin uskontoihin ja niiden tapoihin, kuten ruokailuun epäjumalien temppelissä ja epäjumalille uhrattuun lihaan. Paavalin korinttilaiskirje on jo pitempään ollut tutkijoiden kiinnostuksen kohteena, ja nyt myös Sandelin sekä esittelee muiden tutkijoiden näkemyksiä että tarjoilee lukijalle omia pohdintojaan. Kirjan toisen osan ensimmäisen artikkelin "Does Paul Argue against Sacramentalism and Over-Confidence in 1 Cor 10:1–14" (1995) tarkoitus on selvittää, hyökkääkö Paavali luvussa 10 sakramentteihin liikaa luottavia seurakuntalaisia kohtaan vai pyrkiikö hän vain varoittamaan seurakuntalaisia osallistumasta vieraiden jumalien kultteihin. Sandelin perustelee näkemyksensä selkeästi ja päätyy siihen, että Paavali pyrkii tekstilainauksillaan varoittamaan seurakuntalaisia osallistumasta epäjumalien palvontaan.

Samana vuonna ilmestynyt "Do Not Be Idolaters! 1 Cor 10:7" jatkaa aiheen käsittelyä. Se pureutuu vahvasti yhteen jakeeseen: "Älkää ruvetko palvelemaan epäjumalia niin kuin jotkut heistä. Kirjoituksissa kerrotaan: 'He istuivat syömään ja juomaan, ja sitten he nousivat tanssiin.'"

Käsittelyssä on kuitenkin mukana myös koko kymmenennen luvun alku, mikä tuo hieman päällekkäisyyttä edellisen artikkelin kanssa. Tekstiä värittävät useat viitteet Paavalin kirjeisiin. Tämä antaa lukijalle mahdollisuuden seurata Sandelinin ajatuksen kulkua, mutta toisaalta tekee tekstistä vaikeasti luettavan ja